CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 433.

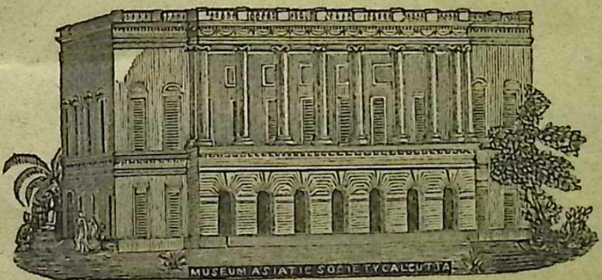

भामती

नाम

ब्रह्मसूत्रीयशाङ्करभाष्यटीका, श्रीवाचस्पतिमिश्र-विरचिता ।

BHÁMATÍ,

A GLOSS ON ŚAṄKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY ON THE BRAHMA SÚTRAS,

BY VÁCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BÁLA ŚÁSTRÍ,

LATE PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS VIII.

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1880.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

352(c)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्ति विचारप्रयोजनम्। तन्न यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं न किं चित्क्रतुमारभ्याधीतम्। यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात्। येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबद्धं जुहूद्वारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्तामुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मस्वुपयोगः। तेषामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः। आमुष्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरेणासंभवात् तत्संबन्धएवायमौपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयज्जुह्वादिवद् वाक्येनैव तज्ज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वेदमर्थमापद्यतइति फलश्रुतिरर्थवादः। तदुक्तम्। 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि'ति। औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योस्मीति विद्यावान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिताइव व्रीहयः क्रत्वङ्गमिति। प्रियादिसूचितस्य च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात्। अपहतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम्। न तु तत्परत्वमुपनिषदाम्। तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति। एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः। न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम्। तृतीयाश्रुतेश्च। न (१) त्वेतत्प्रकृतो-

(१) न चैतदिति—पा० ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्गीथविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात् । यथा य एव धूमवान्देशः स वह्निमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति । तथाप्युक्तया युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्ग भावेनैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोपि वेदार्थ इति तत्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् । सिद्धान्तयति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तात्मेत्येतन्मात्रउपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, न त्वेतदस्ति । तास्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरा इति तत्रतत्रासकृदावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसत्ता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति । किमङ्ग पुनः तदव्यभिचारस्ततस्य क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादिसूचितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनोत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते । योयं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम्। तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिरसार्वत्रिकी व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति निमन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेपि न दोष इत्याह । "न चेदं समन्वारम्भवचनमि"ति । संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सच्छास्त्राधिगमनलक्षणा अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते । यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति। अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्तस्तोदयति । "नत्वेवं सती"ति । स्वाभिप्रायमुद्घाटयन् समाधत्ते । "न वय"मिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः । विद्यावद्विषयत्वेपि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तर-भाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात् । आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्रान्न सिध्यति । विध्यभावात् । स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा वा एष देवानामित्यादिका । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति तदेतत्सर्वमाह । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिनानधिकृतविषया चे,ति । अन्धपङ्ग्वादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति । अपि चापव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति हि। न केवलमन्यपरतया परामर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः। स्यादेतत्। भवत्वेष परामर्शोऽन्यार्थः। ये चेमेऽरण्यइत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह। "ये चेमे ऽरण्य"इति। अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वमित्यर्थः। न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह। "संदिग्धं चे"ति। नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति। नन्वेतमेव प्रव्राजिन इति वचनाद् आश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह। "तथैतमेवे"ति। "एतदपि लोकसंस्तवनपरमि"ति। अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वाचिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र (१) "ननु ब्रह्मचर्यादेवे"ति।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥ १९॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति। एवं तान्यपाक्रियेरन्यद्यस्मान्न प्रतीयेरन्। प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन्। न तावन्न प्रतीयन्ते। तथाहि। त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम्। तत्रस्कन्धशब्दो यद्याश्रमपरो न स्याद् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्त्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्या त्रित्वे व्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको

(१) तत्रेति ३ पुस्तके नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधानात्तु वानप्रस्थाश्रमान्नान्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्राडिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो वीरहा वेत्यादेः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाग्निमुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्तराणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये उपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत् कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामपि शास्त्रान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरतया ऽस्य संदर्भस्यैकवाक्यता गम्यते । संभवन्त्यां चैकवाक्यतायां वाक्यभेदो ऽन्याय्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एकवाक्यतास्तु इति तां भङ्क्त्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु । यथा अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयतएवोपरि धारणमपूर्वत्वात् । यथोक्तम् 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते । सम्प्रति परामर्शेपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या । न खल्वविधेयं संस्तूयते तदर्थत्वात् संस्तवस्ये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्याह । "यद्यपी"ति । अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च किं चतुर्ष्वि"ति । विचारप्रयोजनमाह । "यदि चे"ति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह । "नाश्रमित्वे"ति । तत्र पूर्वपक्षमाह । "तत्र तपःशब्देने"ति । अयमभिसंधिः । न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थपरिव्राजकेऽश्वकर्णादिपदवद्रूढम् । तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत । तथा च नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विरोधः। न च संभवत्यवयवार्थे समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्मणि संस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति युक्तम्। तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टग्रासीभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः। न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता । सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किं तु कामार्थितया ते कर्म्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोपि ब्रह्मार्प्पणेन कर्म कुर्वाणा न कर्म्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्य्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्म्मत्यागः । प्रमाणविरोधात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति । न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च येषां पुण्यलोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि यएवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्तएव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदाददविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैवाग्नेयी गृह्यते । न च विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि ह्यत्राग्नेय्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्यते । विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आग्नीध्रोपस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते । विधेयत्वेन च विनियोगे आग्नेयीपदार्थापेक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसंभवः । न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्ताः परिव्राडेवेति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तमुपक्रमते । "तदयुक्तम् । नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणो"नेति । यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम् । यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यांगतावुत्सर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणेनैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमोवक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम् । न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्येते । न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत आह। "तपश्चासाधारण"इति । न खलु पराकादिभिः कायक्लेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टग्रासादिनियमे । न च शौचसंतोषशमदमादयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धाः तपसो भेदेन शौचादीनाचक्षते। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति। सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभिधानमश्लिष्टमित्याह । "चतुष्ट्वेन चे"ति ।"अपि च व्यपदेशो चे"ति । त्रय एतइति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किं वा भिक्षुवर्जं त्रय एव न तावत्रय इति भिक्षुसंग्रहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एतइति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसंग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षोः । तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति संबन्धनीयम् । भिक्षौ च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् । "पृथक्त्वे चे"ति । पूर्वपक्षाभासं स्मारयति । "कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादि"ति । तन्निराकरोति । "अत्रोच्यत"इति । अयमभिसन्धिः । सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसंभवे न तदतिपत्त्या ऽप्रकृते वर्तितुमर्हति । असति तु संभवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः । दर्शितश्चात्रासंभवो ऽधस्तादिति । एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्तो विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राञ्जसी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीयइति स्वाङ्गमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थत्वमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह । "तथा च न्यासब्रह्मे"ति । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह । "ब्रह्मा हि परः" । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह । "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यासएवात्यरेचयदि"ति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मपरतया सर्वैषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदृशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारो ऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम् । न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

यद्यत्र सन्निधानउपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसंबन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तूयते । नहि समभिव्याहृतैरेवैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अनुषङ्गातिदेशलब्धैरपि विध्यसमभिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात् । यदि तूद्गीथमुपासीत सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः । न ह्युपासनविषयसमर्पणपर ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यनेनैवोपासनाविषयसमर्प्पणादिति प्राप्तेऽभिधी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यते । न तावद्दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासंभवः । प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना काचिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाहुः । अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार इति । अत एव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्यभिधानमसमञ्जसम् । नहि कर्त्रपेक्षितोपायतायामवगतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । तस्माद्दूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहितस्य तूपासनाविधेः किं विषयसमर्पणेनोपयुज्यतामुत स्तुत्येति विशये विषयसमर्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।
एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

भावनायाः खलु कर्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिर्निषेधस्य कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाहुः । कर्तव्यस्य सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल इति । एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम् । क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयो, यथाहुः कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति । अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान् सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्तइति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावाना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भयेतेत्येकधात्वर्थविषया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विध्युपहिता भावना उदाहार्या: । भवतिस्त्वेष जन्मनि । यथा कुलालव्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुञ्जते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुञ्जते । तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि । न च सर्वा दाशतयोरनुब्रूयादिति विनियोगेपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरुध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्त,उच्यते। नैषामाख्यनानां पारिप्लवे विनियोगः। किं तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याम्नातानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् । आख्यानविशेषकत्वे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः। तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वो विध्येकवाक्यता सोरोदीदित्यादीनामिव विध्यैकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम्। प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अप्यवधीयन्ते। यथा तत्राख्यायिकयेति।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः। तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति। यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः सामर्थ्यात्। अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते। यथाहुः। अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति। स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति। एतच्चाधिकमुपरिष्टादुच्यते। "तद्विवक्षया चे"ति। एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम्। अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्का स्यात्। न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः। नह्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः। स च स्तुत्याप्युपपद्यते। अपि च। चतस्रः प्रतिपत्तयो। ब्रह्माणि प्रथमा तावद् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति । यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्र कर्म्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्य दीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तन्नान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बीजं शङ्काया,मेवं प्राप्तउच्यते । उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पाददद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः । अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादु(१)त्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवं विदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते । स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादि-

(१) उपपत्ताविति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति । ततो ऽस्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिहासा ऽस्योपावर्त्तते । ततो हानोपायं पर्य्येषते । पर्य्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासतइति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्म्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सहते । ततोस्य तत्त्वमसीति वाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्म्मण्यधिकारो ऽस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्य्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्य्ये ऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्त्तन्ते एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेपि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यतएव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु तइति प्रलापः । शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपात्तानामुपरिष्टादवस्थास्वाभाव्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्रइति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां वि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्यइति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते । एष किल विचारविषयः सर्वाणि खलु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति तानि होचुः । यदिदं लोकेऽन्नमा च श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति । तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः । न ह वाएवंविधं किं च नानन्नं भवतीति । सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम् । किं च नानन्नं भवतीति । तत्र संशयः । किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याङ्गतया विधीयते । उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्त्यतइति । तत्र यद्यपि भवतीति वर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते । तथापि यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या । तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवद्यथाविधौ । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यत । गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामदेवविद्याङ्गभूतसमस्तस्त्र्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्तउच्यते ।

अशक्तेः कल्पनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

न तावत् कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमत्तुम्। इभकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्ठादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात्। न चात्र लिङ्इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति। न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात्। स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः। न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम्। शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणात्यय-इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वम्। तत्रोपाख्यानाच्च। स्फुटतरविधिस्मृतेश्च। सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रतिविधानात्। न त्वन्यत्रेति। इभ्येन हास्तिपकेन सामि खादितानर्द्धभक्षितान् स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः। कुल्माषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कस्मान्नानुपिबसीति। एव मुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे। कारणं चात्रोवाच। न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुल्माषानखादम्। कामो मउदकपानमिति(१) स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति मटची(२)हतेषु कुरुषु यावन्नशनायया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास।

---

(१) पाम इतीति—पा० ३।
(२) मटवीति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

नित्यानित्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतया ऽवश्यं कर्त्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाश्चावश्यंभावनियमाभावादनित्यता प्राप्नोति नित्यानित्यसंयोगश्चैकस्य न संभवति अवश्यानवश्यंभावयोरेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोधः शक्योपनेतुम् । तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेनैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्याक्षिप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।
विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते । न तु साध्यरूपं यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे। ते हि विध्यधीनत्वाद् विकल्पेते एव। न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः । तदिहैकमेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तदुरितप्रचयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यंभावेपि काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते(१) इति न्यायादनित्याधिकारेण निविश्यमानमपि न नित्यमनित्ययति । तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् । सहकारित्वं च कर्मणां न कार्ये विद्यायाः किं तूत्पत्तौ कोर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणीत्यय-

(१) निविशत इति—पा० ४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मर्थः । सत्सु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये व्याप्रियते । यथा सत्स्वेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतिगर्दभीति सत्स्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य वाहिकेति । "अविधिलक्षणत्वादि"ति । विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यङ्गैर्युज्यते न त्वविहितम् । ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेश्च ग्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजननद्वारेत्यधस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

यथा मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि 'तमेनं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'तिक्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्तउच्यते । सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम् । किं तु अजातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुञ्जानो न जुहोतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः । कालस्य चानुपादेयस्याविधेयत्वात् । काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्येवानूद्यन्तइत्यैककर्म्यात्संयोगपृथक्त्वं सिद्धम् । स्मृतिरुक्ता लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि हन्त भो विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम् । अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्तउच्यते । नात्यन्तमकर्माणो रैक्कविधुरवाचक्नवीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि । कर्मणां च सहकारित्वमुक्तम् । आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु । "जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे"ति । न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषधौरेयाणां विदुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेनुष्ठितानि तैरिति गम्यतइति । ननु यथाधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि । तथेह जन्मन्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृतीनामित्यत आह । "दृष्टार्था चे"ति । अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः । स चान्वयव्यतिरेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः । यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्यशङ्क्याह ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम् । दैवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः स्त्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसंदर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्ग,मनाश्रमी न तिष्ठेतेत्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदा चिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थ(१)मिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति नियमं व्याचष्टे "तथा ह्यत्यन्तमात्मानमि"ति । अतद्रूपतामवरोहतुल्यताभावं, व्याचष्टे । "तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्ये"ति । अभावं शिष्टाचाराभावं, विभजते । "न चैवमाचाराः शिष्टा"इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

---

(१) निराकरणार्थमिति—पा० २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना-त्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छिन्नशिरसइव पुंसः प्रतिक्रियाभावइति पूर्वः पक्षः । सूत्रयोजना तु । न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् । अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादित्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तन्न नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः । आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्स्वरसतोऽसङ्कुचद्वृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति । साक्षात्प्रायश्चित्तं न पश्यामीति तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षात्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोनुमातव्यः । तथा च स्मृतिर्निषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्त्तं प्रायश्चित्तादर्शनं तु यत्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति । छतनिर्णेजनैरपि एतैर्न सङ्ख्यानं कर्तव्यमिति । सूत्रार्थस्तूप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपिरेवकारार्थे अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या वा प्रसिद्धिः सा ग्राह्या शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् । यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णेजनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति । तत्र दोषकृतत्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणाद् अनिबर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात्संव्यवहार्या एवेति प्राप्तउच्यते ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम् । कस्य चिदेनसो लोकद्वयेपि अशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैः कस्य चित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणंकुर्वाणैरिहलोकाशुद्धिस्त्वेनसापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः । विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेदिति । तथा च, प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतः कृतमपि बालघ्नादिस्तु कृतनिर्णेजनोपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायतइति वचनं च बालघ्नांश्चेत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यचर्त्विक्संबन्धे कर्मणः सिद्धे किंकामो यजमान उतार्त्विज्यइति संशय्यार्त्विज्येपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलेष्विति नि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्णीतमिह त्वेवंजातीयकानि चाङ्गसंबद्धानि उपासनानि किं याजमानान्येवोतार्त्विज्यानीति विचार्यतइति न पुनरुक्तम् । तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोधिकारादृत्विजां च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्थानीयात्क चिदृत्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं तस्य फलश्रुतेः तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमानमेवोपासनाकर्मेति प्राप्तउच्यते ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

उपाख्यानात्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्बलवति सति बाधके ऽन्यथोपपादनीयम् । न चर्त्विक्कर्तृकउपासने यजमानगामिता फलस्यासंभविनी तेन हि स परिक्रीतस्तद्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्ये च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाथ ब्राह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चार्वत्वाद्विधेयं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोयं मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् । गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः । तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूद्यतइति युक्तं भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनम् । तत्रैव तत्प्रसिद्धेराश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यादिपदसंनिधानात्तस्मादपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानञ्जसं स्यात् इत्याह । "निर्वेदनीयत्वनिर्देशादि"ति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह । "तद्वतो" विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः । पृच्छति । "कथमि"ति । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् । भिक्षोस्तदधिकारात् तद्दर्शयति । "आत्मानं विदित्वे"ति । सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कते । "नन्वि"ति । परिहरति । "अत आह । पक्षेणेति" । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिद्भेददर्शनात्संभव इत्यर्थः । विध्यादिवद्विधिमुख्यः (१) प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रूयमाणविधित्वे ऽपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः । ननु य-

(१) विध्यादिर्विधिमुख्य इति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वयमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति चोदयति। "एवं बाल्यादिविशिष्ट" इति। अत उत्तरं पठति।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः॥ ४८॥

छान्दोग्ये बहुलायाससाध्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणां च केषां चिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः। एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्व चित्कदा चिदितराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम्॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४९॥

वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैरेवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिभेदोनुष्ठातारो वा पुरुषा भिद्यन्ते। तस्माद्द्वित्वेऽपिबहुवचनमविरुद्धम्॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्॥ ५०॥

बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षताया-श्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेभिधीयते। विद्याङ्गत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यत्तदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते। एवं च शास्त्रान्तराबाधेनाप्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह । "सर्वापेक्षा चे"ति । किं श्रवणादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति । यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति । तथा च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात् । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति च स्मरणाद् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमेन वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणादीनां त्वनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं कामयन्ते किं तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि कुम्भदिदृक्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किं तु तादात्विकाय । तस्मादैहिकमेव (१) विद्योत्पादो नानियतकालः । श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूते । इत्थंभूतानि नामश्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति । एवं प्राप्त उच्यते । यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञा-

---

(१) ऐहिक एवेति—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीनां सत्त्वशुद्धिद्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा वोपयोगोत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबध्यप्रतिबन्धाभ्यामनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात्। तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति। पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्कुशत्वादिति॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥ ५२॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः। तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते। न च मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भावनियमात् सत्यप्यारब्धविपाककर्माप्रक्षये। तस्मान्मुक्तावेव रूपतो निकर्षापकर्षौ स्याताम्। अपि च। सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतश्चोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते। मुक्तेस्तावन्नैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्म विशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत् । न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलभ्यते तस्या अप्यैकरूपत्वेन श्रुतेः । सगुणायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति । आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे शक्याः ।
मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम् ॥
शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वहन्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति ।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुटवेदान्तार्थविवेकवञ्चितभवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह। "तृतीयेऽध्याय" इति। मुक्तिलक्षणस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तु ततोऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात्। यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते। यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिविभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति। न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम्। न चैतान्यनुवृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवते तादृशानुभवाय कल्पन्ते। न चासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति। न खलु पित्तोपहतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारोऽन्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति। अतद्वतो नरान्तरवचांसि वोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽपि थूत्कृत्य गुडत्यागात् । तदेवं दृष्टार्थत्वाज्ज्ञानोपासनयो-स्त्वान्तर्णीतावृत्तिकत्वेन लोकतः(१)प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम्। अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति । "अ-त्राह भवतु नामे"ति । साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती ना-साध्ये, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभा वाद् ब्रह्मणोतिरिच्यते । तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या । तदिदमुक्त"मात्म-भूत"मिति । आक्षेप्तारं प्रति शङ्कते । "सकृच्छ्रुता"विति । अयमभिसंधिः । न ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारो ऽविद्यामुच्छि-नत्ति तया सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्य-त्वान्नाविद्योदीयेत कुत एव तु तेन सहानुवर्तेत । तस्मात्त-न्निवृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः । तथा च प्र-त्ययानुवृत्ति(२)रर्थवती । आक्षेप्ता सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण प्रत्यव-तिष्ठते । "नावृत्तावपी"ति । न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्र-त्ययः शतशोप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति। उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात् । ब्र-ह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते । "न केवलं वाक्य"मिति । आक्षेप्ता दूषयति । "तथाप्यावृत्त्या-नर्थक्य"मिति । वाक्यं चेद्युक्त्यपेतं साक्षात्काराय प्रभ-वति । तथा सति कृतमावृत्त्या । सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते । "अ-थापि स्यादि"ति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव

(१) लोकइति—पा० ३ ।
(२) प्रत्ययावृत्तिरिति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरुपास्यते । सा हि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनेव स्त्रैणस्य पुंस इति । आक्षेप्ताह । "नासकृदपी"ति स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा । न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुमर्हतः । न खलु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरो जायते न च भावना प्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वपक्षमुपसंहरति । "तस्माद्यदी"ति । आक्षेप्ता आक्षेपान्तरमाह । न च सकृत् प्रवृत्ते इति । कश्चित् खलु प्रबुद्धसत्त्वो गर्भस्थइव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोप्यावृत्तिरनर्थिकेति । अतश्चावृत्तिरनर्थिका यन्निरंशस्य ग्रहणमग्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह । "अपि चानेकांश"इति । समाधत्ते । "अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमि"ति । अयमभिसंधिः । सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं बुद्धिवृत्तिं समाधत्ते । सा च नानुमानित(१)वह्निसाक्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं यदानीं वह्निस्वलक्षणस्य परो-

(१) नानुमितोति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षत्वात्सदातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिदूषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते (१)। न च तत्तदुपाधिविरहोपि ततोतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणेक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति । "यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेवे"ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । "यस्तु न शक्नोती"ति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । "नहि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामे"ति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थे ऽपि व्यक्ताव्यक्तत्वतारतम्यम् । तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः। तदेवं वाक्यमात्रस्यार्थेपि न द्रागित्येव प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे ज्ञाने(२) द्रागित्येव प्रवर्तते । किं तु विलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह । "अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये"ति । स्यादेतत् । पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते । ब्रह्म तु निरंशत्वेनासंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क-

---

(१) गीयतइति—पा० ३ ।
(२) स्वार्थज्ञानइति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवती प्रतीतिरिति सकृदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्यु-क्तमित्यत आह । "यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश" इति । निरंशोप्ययमपरोक्षोप्यात्मा (१) तत्तद्देहाद्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्षइव । ततश्च वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या इत्यत आह । "तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः" । एतदुक्तं भवति । वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पतइति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति । शङ्कते । "सत्यमेवमि"ति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः । दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतइत्यबाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतुमित्यर्थः । निराकरोति । "न देहाद्यभिमानवदि"ति । नहि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतइत्येतावता (२) तात्त्विकत्वम् । देहात्माभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । उक्तं चास्य तत्रतत्रो(३)पपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोपि । तथा नहि नित्यशुद्धबुद्ध(४)स्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मास्तेषां, ततोत्यन्तभिन्नानां तद्धर्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरश्वस्य धर्मः

(१) भवतीत्यधिकं ३ पुस्तके ।
(२) एतावतेति ३ पुस्तके नास्ति ।
(३) चात्रेति—पा० ३ ।
(४) बुद्धेति ३ पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संबन्धस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां संबन्धासंबन्धाभ्यां च विचारासहत्वात्। भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्रासंभवादिति। सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये। तदिदमुक्तं "देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वा"दिति। इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह। "सुषुप्तादिषु चे"ति। स्यादेतत्। कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमो यावता द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवावृत्तिर्विधास्यतइत्यत आह। "तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादि"ति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते। न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थः। सदेव सोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः। तदितः प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधानमङ्गेन विहन्ति वरो हि कर्मणा(१)भिप्रेयमाणत्वात् संप्रदानं प्रधानम्। तमुद्वाहेन कर्मणाङ्गेन न विघ्नन्तीति। ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याय्यते। यथाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तमित्यादि शाबरं वाक्यं (२) व्याचक्षाणाः। कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकमवगमयतीत्याशङ्क्याह। "नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमि"ति। यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे

(१) कर्मणीति—पा० ३।
(२) वाक्यमिति पुस्तके नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादान्मुक्तिविहन्तृत्वमेवास्येत्यभ्युच्चयमात्रमत्रोक्तमिति ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्याया मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम्। न च यथा समारोपितं सर्पत्वमनूद्य रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधीयतइति युक्तम्। युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणा(१)गृहीते विशेषान्तरसमारोपणमिह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किं चिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम्। तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासंभवाज्जीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्त,मेवं प्राप्ते ऽभिधीयते। श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः परमेश्वरः। भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसंभवे गौणत्वं युक्तम्। अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्वचनं

(१) विशेषेणेति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमतिदवीय एवोपचरितत्वम्। तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते। न च मानान्तरविरोधादस्याप्रामाण्यं श्रुतेः। न च मानान्तराविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये। निरंशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्य चिदंशस्याग्रहणाद्विभ्रमइव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किं तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः। तदनेनाभिसंधिनोक्तम्। "यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्य चिदप्रतिबोध" इति। अन्येप्याहुः।

यद्यद्वैतेन तोषोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति।
अतिरोहितार्थमन्यदिति॥

न प्रतीकेन हि सः॥ ४॥

यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते ऽहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वादद्वितीयत्वमिति श्रुतेश्च। जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः। यथायथा यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम्। "ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमि"ति। उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम्। घटशरावोदञ्चनादीनामिव मृद्विकाराणां मृदात्मकत्वम्। तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क चित्कस्य चिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्भेदप्रपञ्चप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त उच्यते । न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिरहंकारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किं त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वमहंकारास्पदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि अहंकारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत्, न । एवमादिष्वहमित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहंकारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्येव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषूपासनप्रसङ्गः । यस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायान्नाधिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनं तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यम् । यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थमनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अयोगात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । "नह्युपासकः प्रतीकानी"ति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वेनाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । "प्रतीकाभावप्रसङ्गादि"ति । ननु यथावच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह । "स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामि"ति । इह हि प्रतीकान्यहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमुपास्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मवगम्यते किं तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापनइवाहंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोवगम्यते । किमतो यद्येवम् एतदतो भवति। प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । अपि च । "न च ब्रह्मण आत्मत्वादि"ति । नह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणत्वात्तथा च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः । "अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादि"ति । यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न चैवंविधेवधृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्ट इति लौकिको न्यायोपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदित्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क चित्कर्मण एव प्रा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धान्यमवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याराधिता यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । क चिद् द्रव्यस्य यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेते'ति । तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीकउपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि"ति । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह । "प्राथम्याच्चे"ति । इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयन्ति । तथाहि । स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वार्थे वर्त्स्यति यदि स्वार्थोस्य विवक्षितः स्यात् तथा चेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थात्प्रच्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमिति परः शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह । "इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयस्त्वादित्यादिष्वध्यस्येरन्नि"-ति। सत्स्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तया चादित्यादिमतिभिर्यद्युद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपाण्यभिभूयेरन्। एवं च कर्मरूपेष्वसत्कल्पेषु कुतः फलमुत्पद्येत । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथबुद्ध्याऽऽप्यमानानामादित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्तइति। अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्ताग्नौ च सामदृष्टिः। साम्नि पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत्। तस्मादप्येतदेव युक्तमित्याह। "तथा चेयमेवे"ति। उपपत्त्यन्तरमाह। "अपि च लोकेष्वि"ति। एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति। पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते। "प्रथमनिर्दिष्टेषु चे"ति। सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते। "आदित्यादिमत एवे"ति। यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत। नह्यादित्यादिभिः किंचित्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेद् आदित्यादिमत्या विद्ययोद्गीथादिकर्मस्तु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु सं-

२ च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति । "भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवमि"ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति । "तेष्वपी"ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय पर्याप्तो मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किंचित्फलोत्पादः । तस्मात्प्रकृतापूर्वसंनिवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । "फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामि"ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह । "अपि चर्तुमि"ति । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूक्तं सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्मणामित आह । "आदित्यादिभावेनापि दृश्यमानानामि"ति । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्मरूपमभिभूयेतापि तु माणवकइवाग्निदृष्टिः केन चित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्तथेहापि । नहीयं शुक्तिकायां रजतधीरिव वह्निधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत् किं तु गौणी । तथेयमप्युद्गीथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः । "तदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्वि"ति । अन्यथापि लक्षणोपपत्तौ न शक्यामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः । अक्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह । "इयमेवर्गि"ति । लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात्साम्नामु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः। तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्पेत साम्नेति लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथं चिन्नीयते । अगारे गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन सप्तम्याश्चोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथाश्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या। लोकपृथिव्यादिबुद्ध्या पञ्चविधं हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिंकारप्रस्तावोंकारोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह । "तत्रापी"ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः 'साधुकारी साधुर्भवती'ति । हिंकारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवीहिंकारः ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसंबन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्संबन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र वासीनस्य तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षतइति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्यम् । यथा प्रतीकादि यथा चासम्यग्दर्शनमपि तत्त्वमस्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यतइत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥११॥

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जितइत्यादिवचनान्नियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यात्क्व चित्कश्चिदाशङ्कते । तमनुगृह्णीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अविशेषात् । नह्यत्रास्ति वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

अधिकरणविषयं विवेचयति । "तत्र यानि ताव"दिति । अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबन्धमवबोधयति तस्यैव कर्मण्यैश्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वान्नास्तीह तिरोहितमिव किं चनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्ष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णस्य च संबन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसमाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्ते ऽभिधीयते। सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथा ऽतीन्द्रियफलानामुपासनानाम्। तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहवाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति। किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्ता। तस्मादा प्रायणं प्रवृत्ता वृत्तिरिति। तदिदमुक्तम्। "प्रत्ययास्त्वेत" इति। तथा च श्रुतिः 'सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति तावत् क्रतुर्हामुंलोकं प्रेत्याभिसंभवती'ति। क्रतुः संकल्पविशेषः। स्मृतयश्चोदाहृता इति॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्॥१३॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः। इदानीमेतदध्यायगतफलविषया(१) चिन्ता प्रतन्यते। तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयतइति संशयः। किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि चा-

(१) विषयेति ३ पुस्तके नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपरतेपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राग् नाविरन्तु(१)मर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि चिणोतीति साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात्तद्विधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरितनिबर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति । यदि पुनरपेक्षितोपायनात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणात्तन्निबर्हणफलः कल्पेत । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिबर्हणसामर्थ्ये प्रमाणमस्ति । मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्संभविष्यति । असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति । योगर्द्धैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुज्यार्द्धेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते, उच्यते । व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पा-

(१) विरन्तुमिति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केन चित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूतएवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयतइति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामप्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्त्वभावालोचनादेव तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किं तु संस्कारशेषा(१)त्किंचित्कालमनुवृत्त्यापि निवर्तन्तएव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्रतया कथं चिद्व्याख्यानमर्हन्ति । ननूक्तं संभविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा योगर्द्धेः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यतइत्यत आह । एवमेव च मोक्ष उपपद्यतइति । अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्याः । भुञ्जानः खल्वयमपरानपि संचिनोति कर्मा-

(१) शेषाः इति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः कर्मान्तराण्यसंचिन्वानः क्षेप्यतीति साम्प्रतम्। कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसंभवः । ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो ब्रह्मभावमनुभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्तइत्यत आह । "न च देशकालनिमित्तापेक्ष" इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षो ऽभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरभाविनि ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत्। न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यद्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवदविरोधान्नोच्छेद्योच्छेत्तृभावो युज्यते। पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वन लो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतः सिद्धेः। यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते। उभे ह्येवैष एते तरतीति च यथासंभवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेषे उपसंहरणीयम्। तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिदिश्यते। नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिददृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तृभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेपीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात्। एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्नहि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलानलादीनाम्। न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात्। एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहीतव्यम्। ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत्। नह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च। दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः। तद्यथा पुण्यपापे अनक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यत्र तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम्॥

अनारब्धकार्यएव तु पूर्वे तदवधेः॥ १५॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोरप्यविशेषेणैव विनाशः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात् । तन्निबन्धनत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । मायावादिनस्तु पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेपि विभ्रमे यथानुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तेत । न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नह्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा लोकएतावन्मे चिरं यत् स्नातो भुञ्जानश्चेति । नहि तत्र स्नानभोजने अवधित्वेन विधीयेते किं तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्तेऽभिधीयते । यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारो नाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं संपादितज.त्यायुर्विततपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयेतरेभ्यः प्रसुप्तवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां चिर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ण्यगर्भमनूद्दालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलक्लेशजालावरणतया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योग्जीविता भवेत्। श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदस्त्वाल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति श्रद्धेयम्। तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे। तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिसंधायैवोक्तमाज्ञतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः । "न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशय"मिति । न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्ततइत्याह । "अकर्त्रात्मबोधोपो"ति । यदा लोकेपि विरोधिनोः किंचित्कालं सहानुवृत्तिरुपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्तीति न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं मन्यन्ते तान्प्रत्याह । "अपि च नैवात्र विवदितव्य"मिति । स्थितप्रज्ञस्य न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्पावच्छेदोऽपि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च कार्यमपि भयकम्पादि वस्त सत्। तस्यापि विचारासहत्वे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नानिर्वाच्यत्वात्। अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः। यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम्॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥ १६॥

यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा। तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशात्। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात्। न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः। सहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात्। नह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये संभवतः। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति प्राप्त,उच्यते। सत्यं न विद्ययैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासंभवात्। विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुद्ध्यमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः। तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात्। एवं च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथं चि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्व्याख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसंधिनोक्तं "ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते" । यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । एतदेव स्फोरयति । "नहि ब्रह्मविद" इति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति "किं विषयं पुनरिद"मिति । अस्योत्तरं सूत्रम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान् यजेतेत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहिताद्यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । यदेव विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरबर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते । न च सर्वथा ऽकिंचित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्त्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सं-पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यइत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्श-यत्यनेन सूत्रेणास्य तूपपादनं पुरस्तादुपक्षिप्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्य-विभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यतइत्यादिवि-चारो ऽसंगत इत्यत आह । "अथापरासु विद्यासु फल-प्राप्तय"इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादु-त्क्रान्तेस्तद्गतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्तइति श्रवणात् तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । "समाना हि वि-द्वदविदुषो"रिति । विषयमाह । "अस्ती"ति । विमृशति । "किमिहे"ति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह । "तत्र वा-गेवे"ति । श्रुतिलक्षणा । विशये संशये । सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति । "वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत"इति । वृत्त्यध्याहारप्रयो-जनं प्रश्नपूर्वकमाह । "कथमि"ति । उत्तराधिकरणपर्या-लोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलय-विवक्षायां त्विह सर्वत्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यात्किं प-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रत्रैव विशिंष्यादविभाग इति न त्वत्रापि। तस्माद्विभागेनाविशिंषतोत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते। सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह। "कस्मादि"ति। सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात्। वाचस्तूपसंहारमदृष्टं नागमोपि गमयितुमर्हति। आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां लयमाह। न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयते तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम्। संभवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः। तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह। "वृत्त्युद्भवाभिभवा"विति॥

अत एव च सर्वाण्यनु॥ २॥

यतस्व प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः। अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वरूपलयः। वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः।

तन्मनः प्राण उत्तरात्॥ ३॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततोमनः प्राणे संपद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे संपत्त्या भवितव्यम्। तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति। संभवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नात्मतामाह मनसः अतिरापोमयः प्राण इति च प्रा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णस्याबात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यमापोन्नमसृजन्तइति श्रुतेरबन्नयोः प्रकृतिविकारभावोवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः स्वयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे संकरादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्स लयो न त्वविकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसस्तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते । तद्द्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते ऽभिधीयते। स प्रकृतः प्राणो ऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्तन्त्रवृत्तिर्भवति। कुतः। उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह। एवमेवेयमात्मानमिति। अनुगमनश्रुतिमाह । "तमुत्क्रामन्त"मिति । अवस्थानश्रुतिमाह । "सविज्ञानो भवतीति चे"ति। विज्ञायतेनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठतइति सविज्ञानः। चोदयति। "ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत"इति। अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति। "नैष दोष इति"। यद्यपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते । तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिवाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति । चोदयति । " ननु चेयं श्रुति"रिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति । "सोध्यक्षइत्यध्यक्षापी"ति । यदा ह्ययं प्राणोन्तरालेध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसंपर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह । "योपि स्रुघ्नादि"ति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । "कथं तेजःसहचरितेष्विति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह । "कार्यस्य शरीरस्ये"ति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । "दर्शयतश्चैतमर्थमि"ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा । अण्व्यो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति । "ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्वि"ति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति । "अत्रोच्यत"इति । ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपदान-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेनेत्यविरोधः। प्रशंसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं ब्रूते सति निकृष्टआश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह। "प्रशंसाशब्दादपि तत्रे"ति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्या च तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः। विशयानानां संदिहानानां पुंसां चोदयति। "ननु विद्याप्रकरण"इति। परिहरति। "न स्वापादिवदि"ति। परे विद्ययैवामृतत्वे प्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सधर्मास्च तद्विधर्मास्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतयाख्यायन्ते। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति। न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तो ऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। "समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोः" कुतः। "आसृत्युपक्रमात्"। सृतिः सरणं देवयानेन यथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरासृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः। अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत्। तस्मादेतदुक्तं भवति नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते। अपि त्वपरविद्येयम्। न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत्। तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं प्रेप्सते पुरुषार्थाय संभवत्येष उत्क्रान्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदवान् । इत्युपक्रमोपदेशः । उपपूर्वाद्दुष दाहइत्यस्माद्दु-पोष्येति प्रयोगः ॥

तदापीतेरा संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसंपत्तिं विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता । सैव सम्प्रति चिन्त्यते । किमात्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव संपत्तिराहोस्विद्बीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तर,स्ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्ये ऽनुसंयति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्मन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्यैवेष महिमा विद्वांसमविद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रममित्याह । "अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमयएवे"ति । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं वा प्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तश्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह । "मिथ्याज्ञाने"ति । नासति निदानशमने शमस्तद्वतो युज्यतइत्यर्थः ॥ अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमाद्देहाद्देहान्तरं वा संचरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते । तद्धि महत्त्वादनेक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलभ्यम् । कस्मान्न मूर्तान्तरैः प्रतिबध्य-तइति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमदृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो ऽन्यत्र प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे । "तथाहि नाडीनिष्क्रमणे"ति । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह । "स्वच्छत्वाच्चे"ति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामूष्मणो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किं चित् । तच्चागमात्सूक्ष्मं शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । "अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षणादि"ति । विषयमाह । "अथाकामयमान"इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति । "अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधादि"ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माद्देहिनो न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिङ्गो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुकस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देह्यपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथा ह्यार्तभागप्रश्नोत्तरे ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्ययं मृतः प्राणानामनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्माने ब्रुवन्न्यस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्त्वविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह । "तत्सामान्यादि"ति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रित्यत आह। "अभेदोपचारेण देहदेहिनोर्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट" इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम्। षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह । "येषां तु षष्ठी"ति । अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो हि देहादुपक्रमणं(१) दृष्टमिति विदुषोपि तत्सामान्याद्देहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपि चाद्वैतपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह। "न च ब्रह्मविद" इति। अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोपि देवा इति योजना । चोदयति । "ननु गतिरपी"ति । परिहरति । "स्वशरीरस्यैवायं योगबलेन" । अपरविद्याबलेनेति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः। तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च। "ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनी"ति आरम्भबीजं विमर्शमाह । "ननु गताः कला" इति । प्राणमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह। "सा खल्वि"ति। व्यवहारो लौकिकः सोव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः । न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा तस्माद्विषयभेदादविप्र-

(१) उत्क्रमणमिति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः । अविद्यानिमित्तस्य विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव । अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषितो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो विद्यासामर्थ्यात् । हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन्कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाडो गत्यै उपदिष्टा। तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन सूपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्क्रामति । हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञा। पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन।

निशि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति।

न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥

यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः प्रमाणान्तरात्प्रतीयते। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण। अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्मयस्तत्रास्तु नाडीषु सृप्ता भवन्ति यत्राभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयो ऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः प्रतापादिकार्यदर्शनादिति। आदित्यग्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते। चन्द्रमसा खल्वम्मयेन संबध्यमानानां सौरीणां भासां चन्द्रिकात्वम्। तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ये त्वाहुः। स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षश्रवणाद्रात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति। तान्प्रत्याह। "यदि च रात्रौ प्रेत"इति। न ह्येतद्विशेष्याधीयते ऽध्येतारः। ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आक्रमतइति। तान्प्रत्याह। "अथ तु विद्वानपी"ति। नित्यवत्फलसंबन्धेन विहिता विधा न पाक्षिकफला युक्तेति। ये तु रात्रौ प्रेतस्य विदुषो ऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह। "अथापि रात्रावि"ति। यावत्तावदुपसंबन्धेना(१)नपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति॥

अतश्चायनेपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह। "अत एवापेक्षानुपपत्ते"(२)रिति। पूर्वपक्षबीजमाह। "उत्तरायणप्राशस्त्ये"ति। अपनोदमाह। "प्राशस्त्यप्रसिद्धिरि"ति। अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तूभयत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति। विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं ग्राहयति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन'इति न्यायात्। आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति। तस्मादविरोधः। सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति। "ननु च यत्र काले त्वि"ति। काल एवात्र प्राधान्ये-

(१) उपबन्धेनेति—पा० ४।

(२) उदीक्षानुपपत्ते रिति—पा० ४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

स्मार्तीमुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः। अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवाहिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः। अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः।
अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरातो ऽवधृतेरपि॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽध्वना गतिस्त्वरावती कल्प्यते। एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात्। अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् तस्मात्त्वरानपेक्षा एवैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया व्रीहियवाविव विकल्पेरन्निति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेपि पथोनेकपर्वसंसर्ग(१)संभवात् ।
गौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

---

(१) संगमेति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः। तत्र किमेते रश्म्यहर्वायुसूर्यादयोऽध्वानः पर्वाणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्त्विति संदेहे ऽभेदेप्यध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागिभेदकल्पनोचिता, गौरवप्रसङ्गात्। एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाध्वकल्पना। अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवावधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्,तस्मादन्यानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम्। न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति। तस्य चानपेक्षतां प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम्। "त्वरावचनं चे"ति। न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वरा ऽवकल्प्यते किं तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः। यथा कश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति। "भूयां(१)स्यचिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणी"ति। अयमर्थः। एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपर्वणा मार्गेण तत्प्राप्तौ संभवन्त्यां बहुमार्गोपदेशो व्यर्थः प्रसज्यते। तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः। तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनाल्पानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥२॥

श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता।

---

(१) भूयांसि चेति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमतइति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम्। स आदित्यं गच्छतीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासंबन्धि (१) निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि संबन्धुमर्हति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना काचिदनुपपत्तिर्येनान्यसंबन्धमप्यनुषज्यते। तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य क्वचिन्नियामकत्वेनक्लृप्तसामर्थ्यात्। अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्वश्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्य चित्प्रतिपादकः।
तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कस्मिंल्लोकभेदः प्रतीयते स तूपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्विना ऽपर्यवस्यल्लोकभेदवाचिनादित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते। तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम्। वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (२) माससंबन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः। नहि मासो देवलो-

---

(१) संबन्धेति—पा० ३।
(२) पाठेनेति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केन संबध्यते, किं तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसंबन्धान्मासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव। तथापि संवत्सरात्पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसंभवन्तीति छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाह । "वायुमब्दादिति त्वि"ति ॥

तडितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

तडिदन्तेर्चिराद्येऽध्वन्यप्यतिस्तडितः परः ।
तत्संबन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतः पर इष्यते ॥
आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।
तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यतः परः ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नस्वरूपत्वाच्चिह्नान्येवार्चिरादयः ।
भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वान्नातिवाहिकाः ॥

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरूढवृत्तयो लोके न चैषां त्वावधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रक्रियाबुद्धिपूर्वासंभवत्यचेतनानाम् । तस्माल्लोकशब्दवाच्यत्वाद्भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे।

अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते।
न हेतुर्नागुणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाड्यादिषु हेतुपञ्चमी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृष्टा । न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्वदर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृत्वमुन्नेयं यावद्वचनं हि वाचनिकं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वान्नामानवः पुरुषो वोढा श्रूयेत । यतः श्रूयते ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवन्नार्चिरादीनां वोढृत्वमिति । तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।
न स्वातन्त्र्यं न चाग्न्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः संपिण्डितकरणग्रामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मानो मत्तमूर्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्वदर्चिरादयोऽपि मार्गचिन्हानि वा शमीकारस्करादिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृत्तादिवदुभयथाप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसंभवे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम् । तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपालग्रहादीनामकिंचित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसाराच्छब्दार्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति युक्तम्। इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनलक्षणं लिङ्गमुपोद्बलयतीत्युक्तम् । "अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति । अवस्थितं हि मार्गचिह्नं भवत्यव्यभिचारान्नानवस्थितं व्यभिचारादिति। अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी नापादाने। गुणत्वं चाश्रिततया। न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकविरोधात्। अपि च तेर्चिरभिसंभवन्तीति संबन्धमात्रमुक्तमिति। सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिणि स्फुटं यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते। यथा ब्राह्मणमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्संनिधानुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते। "एवमिहापी"ति।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुह्यते । तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैषम्यं न वोढृत्वइति सर्वमवदातम्। पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति। यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते। किं परं ब्रह्म गमयत्याहो स्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति ।

मुख्यत्वादमृतं प्राप्तेः परप्रकरणादपि।
गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नव ब्रह्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णि निरूढत्वाद् अनपेक्षतया मुख्यमिति सति संभवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम्। अपि चामृतत्वफलावाप्तिर्न कार्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते। तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात्। किं च तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्मप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात्। न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम्। प्राप्तेति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते। यथैकस्मिन्न्यग्रोधपादपे मूलादग्रमग्राच्च मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति। न चैते तदवयवविषया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतं तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्यते। न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात्। एवं दृश्यमानानामपि तदवयवानां न योगः। तदवयवयोगात्तदनेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते। ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामायमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी। तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्तएव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या। तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति। ब्रह्मलोकेष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम्। लोकशब्दश्चालोकने प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे। तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति। यथा विद्याकर्मवशादर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति। अत एव श्रुतिः। पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः। तत्त्वदर्शी बादरिर्ददर्श ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥७॥

कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः।
प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्मा ऽविद्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदाद्वस्तुतो ऽनवच्छिन्नो ऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादन्यानप्राप्तानर्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते। अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन संगतम्। तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा न्यग्रोधवानरतद्गतितत्संयोगविभागानां मिथो भेदात्। न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तावप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः। एतदपि वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः समुत्पन्नाद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते। विदुषोपि देहपातात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते एवमालिङ्गशरीरपातात्। विदुषस्तद्धर्मानुवृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तिस्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत्, न। परविद्यावत उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्तइति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसंधिः श्रुतेः । उपपन्नं चैतत् । न खलु ब्रह्मैवेदं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तृविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गे प्रवर्तेत। न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं यादृच्छिकप्रवृत्तिः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां तु फले का कथे त्युक्तं प्रथमसूत्रे । न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासहत्वात् । किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षं वा। न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्ये मार्गभावनासाहायकमाचरत्यथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्यं तया सह तस्याद्वैताद्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहासंभवात् । नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति । यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणादिद्योत्पादाङ्गत्वम् । तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दो ऽसंभवन्मुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य । परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चेलावृत्तादिवत् संनिवेशविशेषवति भोगभूमौ(१)निरूढं न कथं चिद्योगेन प्रकाशे व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान् बादरिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रामाणिकानां बहुप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमावहन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः । ग्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तॄणाम् । प्रतिप्रति अञ्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभाववृत्ति ब्रह्म तदात्मत्वाद्गन्तॄणां जीवात्मनामिति । "गौणी त्वन्यत्रे"ति । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । "विशुद्धोपाधिसंबन्धमि"ति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः कार्यत्वात् । अविशुद्धा अपि श्रेयोहेतुत्वाद्विशुद्धाः । प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । पदेर्गत्यर्थत्वादभिसंधिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं

---

(१) भूमिभागइति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यश्च इति । "पूर्ववाक्यविच्छेदेने"ति । श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । "सगुणे च ब्रह्मणी"ति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । चोदयति । "ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्ये"ति । न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः । परिहरति । "न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मण" इति । अयमभिसन्धिः । यथा तथा न्यग्रोधावयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति । काल्पनिकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते । "जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरि"ति । नह्युत्पत्त्यादिहेतुभावो ऽपरिणामिनः संभवति तस्मात्परिणामीति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति । "न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि"ति । विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफलवत् । अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मात्फलवतः संनिधावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यतइत्युपपत्तिः । तद्धि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोयमाम्नायो न तूत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः । तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहतइत्याह । "गतिकल्पनायां चे"ति । अन्यानन्यत्वाश्रयाववयवविकारपक्षौ । अन्यो वात्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्पतइत्यत आह । "अत्यन्ततादात्म्य"इति । मृदा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः । तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभावइति विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वादचलत्वाद्ब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् । नहि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्यानन्यत्वेपि चैकस्य विरोधादसंभवतीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । तथा च ब्रह्मण्यसंसरत्यपि जीवस्य संसारः कल्पतइति । एतद्विकल्पं दूषयति । "सोणुरि"ति । "मध्यमपरिमाणत्व"इति । मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । "न मुख्यैकत्व"इति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्रासंभवाद्बुद्धिव्यपदेशभेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यतइत्यमुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेषु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिम्बानामिव बिम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह । "सर्वेष्वेतेष्वि"ति । मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम् । "यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानी"ति । यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशोषणादिभिः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोपि न पुनर्भवति । एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति । कर्मान्तराणां च बन्धहेतूनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात्स्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिबर्हणाय च नित्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैमित्तिककर्माननुष्ठानाद्दुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति । प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतद्दूषयति । "तदसत्प्रमाणाभावादि"ति । शास्त्रं खल्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न त्वक्तमाचारम् । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह । "न चैतत्तर्कयितुमपी"ति । चोदयति । "स्यादित्येतन्नित्ये"ति । परिहरति । "तन्न विरोधाभावादि"ति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्वृत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । नह्यस्ति कश्चिच्चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति । अभ्युच्चयमात्रमाह । "न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानादि"ति । "न चासति सम्यग्दर्शन"इति । सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिपतिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति । ज्ञानपरिपाके च न करोत्येवाज्ञस्तु निपुणोपि प्रमादात्करोति । कृते च न क्षयितुं क्षमतइति विशेषः । "न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व"इति । कर्तृभोक्तृत्वे समास्तिप्रक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभावावधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्यावपनेतुम् । नहि स्वभावाच्छावोवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । न च भोगोपि सत्स्वभावः शक्योसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि"ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचोदयति । "स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि"ति । अप्रकाशितभावो यथोक्तमेव समाधत्ते । "तच्च ने"ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भविष्यति कदा चिदेषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोज्येते इति संभावनातः कुतः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिद्रढिम्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति । "परस्मादनन्यत्वेपी"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।
ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तदन्तोप्यर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासकाइव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् । न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसंभव इति । न च ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्यप्येकान्तः । अतत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न चैते न ब्रह्मक्रतवो मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि संभवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावपि उपपत्तेः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसंभवादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ॥

उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात् । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । औत्सर्गिक्यां नासति विशेषवचनेऽपवादो युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्यपि ब्रह्मेत्यनुगमे किं तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किं तु नामादिक्रतुः । न च ब्रह्मक्रतुत्वे नासाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः संभवी । न च ब्रह्मक्रतुस्तदवयवक्रतुः । येन तदवयवापेक्षयोत्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो ब्रह्मलोकं न ह्येवमुभयथा भाव उभयथार्थत्वे कांश्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।
फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तेरूपान्तरोद्भवः ॥

अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतो ऽसतो वा न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत । तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्रागसत्त्वाभावान्न चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केन चिदुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमनूद्यतइति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

संभवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।
बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथं चिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसांसारिकधर्मापेतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्व्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसंभवः सत इव घटादेः सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासहतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या न ह्यसदुत्पत्तुमर्हतीति असकृदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्रोदितीव जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्विनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारस्त्वेवार्थे नावधारणे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरुपसंपत्तिस्तथा च भौतिकत्वेपि न मोक्षव्याघातः। भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरुपसंपद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत। तदध्याहारेपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते। तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमुक्तित्वमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते।

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम्।
तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्योतिषि चापरे किं चिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणं चोक्तम्। यत्संपद्य निष्पद्यतइति तन्मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्। तस्माज्ज्योतिरुपसंपन्नो मुक्त इति सूक्तम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र पर्येतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य संपत्तृसंपत्तव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्मा ऽपहतपाप्मेत्यादिः। तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः। यथा स तत्र पर्येति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जक्षत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः। सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः। नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात्। नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात्। सिद्धवदव्यपदेशात्तन्निर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते तएते उपन्यासादयः। एतेभ्यो हेतुभ्यः।

भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः।
मुक्तः संपद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति। नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते। मा भून्नवाश्ववद्धर्मिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः॥ ६॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वान्नैकता भवेत्।
परस्परविरोधेन न भेदाभेदसंभवः॥

न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसंभवः। त चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन्। अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोपि न भिद्येरन्। आत्मरूपवत्। आत्मरूपं वा भिद्येत। भिन्नेभ्योनन्यत्वान्नीलपीतरूपवत्। न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्तइति साम्प्रतम्। धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसङ्गात्। भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्युक्तम् । भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावन्न संभवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे । अभावरूपाणामद्वैताविरुन्तृत्वेपि तस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूप(१)णतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्धर्मता श्लिष्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेश्येन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोर्थशून्यैरेवापहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं "शब्दविकल्पजा एवैते"ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमेर्न मृष्यते ।
बादरायण आचार्यो मृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इत्याह । "व्यवहारापेक्षये"ति । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

(१) निरूपणानामिति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्नानपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।
न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कं चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहमानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न त्विच्छानन्तरमेवास्येष्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तमनुरुध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात् । यल्लघु तदसत्कल्पमिति । स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां चरमधातुविसर्गहेतुः । एवं पित्रादयोऽप्यस्य संकल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह । "न च संकल्पमात्रसमुत्थाना" इति । सन्ति हि खलु कानि चिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि । कानि चित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुविसर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति । न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।
न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु लोकात्पादाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्षधर्मत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते। अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते। तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां संकल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम्। तथाङ्गरागमिनः। को हि योगप्रभावादृते ऽगस्त्यइव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति। तस्मात्सर्वमवदातम्॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥

अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात्।
देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरेर्मतम्॥

अनेकधाभावस्वर्द्धिप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा कथं चिद्भूमविद्यायां निर्गुणायां तदसंभवात् असतापि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्यवेति॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः।
न चार्थसंभवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम्॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरो ऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे। अत एव सौभरेरभिविनिर्मितविविधदेहस्यापर्यायेण मान्धातृकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते। न चार्थसंभवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते। संभवति चास्यार्थवत्त्वम्। यद्यपि निर्गुणायामिदं भौमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणैव विद्या स्तूयते। न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षणम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः ॥१२॥

मनसेति केवलमनोविषयां च स एकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु बादरायणो नियमवादौ पूर्वयोर्न सहते । द्विविधश्रुत्यनुरोधात् । न चायोगव्यवच्छेदेनैवंविधेषु विशेषणमवकल्पते । कामेषु हि रमणं समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्त्वमवकल्पते । तस्माद्वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदन्यान्ययोगव्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । "द्वादशाहवदि"ति ।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने ।
अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरित्युपायिचोदनेन य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन द्विरात्रेण यजेतेत्यादिवदहीनत्वमपि गम्यतइति सम्प्रति शरीरेन्द्रियाभावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्नवत्सूक्ष्मो भोगो भवति । कुतः । उप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्तेः । मनसैतानिति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत् । नैषा श्रुतिरुपपद्येत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो भोग इहाप्युपपत्तेरित्यनुषञ्जनीयम् । तदिदमुक्तं सूत्राभ्याम् ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१५॥

वस्तुतः परमात्मनो ऽभिन्नोप्ययं विज्ञानात्मा ऽनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्रष्टुमपि सृज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाद्भेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं तत्र सृजति सृज्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायमवरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया संबन्द्धुमर्हति । तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सक्तदिच्छामनुरुध्यते । एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते ।

शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतां विना ।
स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तद्विभौ ॥

स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेत्यादिका श्रुति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धेऽवकल्पते। नादेहहेतुभेदे न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय वाह्यन्यन्त्रवाहो नानात्वेनापदिश्यते । भोगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु यन्त्रेष्विव युज्यते । तस्माद्देहान्तराणि सृजति । न चानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते । न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः पृथग्जनस्येवौत्पत्तिकान्तःकरणवश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसंबन्धमस्य वारयेत् तस्माद्विद्वान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तदिन्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति साम्प्रतम्। प्रदीपवदिति तु निदर्शनं प्रदीपैक्यं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भिन्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्नव्यक्तीनां भेदात् । एवं विद्वान् जीवात्मा देहभेदेप्येक इति परामर्शार्थः(१) । एकमनोवर्तीनीत्येकाभिप्रायवर्तीनीत्यर्थः । संपन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते । न चैतस्येत्थंभावसंभवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाक्षिपति । "कथं पुनर्मुक्तस्ये"ति । "सलिल" इति । सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमानादाचारे क्विपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम् । एतदुक्तं भवति । यथा सलिलमम्भोनिधौ प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति । एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम्॥

(१) परमार्थ इति—पा०.३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित्तु संपत्तिं तदधिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिसंधानं तु तदवस्थासत्तेर्यथाऽरुणदर्शने संध्यायां दिवसाभिधानम् ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरङ्कुशः ।
स्वकार्यईश्वराधीनसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण इवान्यानधीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपासनालब्धमैश्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं न तु स्वभावो न हि कारणाधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये स्वकारणमपेक्षन्ते । किंत्वत्र ते स्वतन्त्रा एव यथाहुः ।

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वाद्गतमैश्वर्यं येन लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रूपादूनं भवतीति कश्चिन्नियमः। तत्समानां तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी गुर्वधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते। दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम भूवन् विद्वांसस्ततोधिकास्तत्समास्तु-भविष्यन्ति। तथा च न तदधीनाः। न हि समप्रधानभावानामस्ति मिथोपेक्षा। तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्व्यापारे जगत्सर्जनेपि प्रवर्तेरन्निति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते।

नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि।
ऐकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु श्वाद्यो कार्यकारणस्वभावस्य। तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात्। कल्प्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः। न च जगत्स्रष्टृत्वमेषां श्रूयते श्रूयते त्वभवतः परमेश्वरस्यैव। तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः। अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति यदैकः सिसृक्षति तदैवेतरः संजिहीर्षतीत्यपर्यायेण सृष्टिसंहारौ स्याताम्। न चोभयोरपीश्वरत्वव्याघातादेकस्य तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामैकमत्योपपत्तेरदोषः। तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां (१)

(१) अगृह्यमाणेति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृह्यमाणविशेषतया समत्वान्नित्यैश्वर्यशालिनो गृह्यन्ते तेभ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते । पूर्वपक्षिणो नुशयबीजमाशङ्क्य निराकरोति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगत्स्रष्टृत्वम् । उक्तान्न्यायात् ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

एतावानस्य महिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम् । ततो ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपम् । तथा पादोस्य विश्वा भूतानीति विकारवर्त्ति रूपं त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपं दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवतस्ते च पठिते । एतदुक्तं भवति ! यदि ब्रूषे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतो स्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते तत्कस्य हेतोरतत्क्रतुत्वादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते । तत्त्वोपासासनास्तु पुरुषक्रतुत्वात् । उपासकस्य तदक्रतुत्वं च निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनास्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुरुषस्वातन्त्र्याभावात् स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्वप्रसङ्गादिति ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति प्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तरावतारणाय शङ्कते । "नन्वेवं सति सातिशयत्वादि"ति । सह परमेश्वरस्यातिशयेन वर्तत इति विदुष ऐश्वर्यं सातिशयम् यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमैश्वर्यम् तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तद्विदुषां तत्र प्रवृत्तिरिति । अत उत्तरं पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्यान्तवत्त्वं त्वया साध्यते । आहो स्विच्चन्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिर्मुक्तेरन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम । उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः । तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थैकोपासनापरान्प्रत्याह । "सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसामि"ति । द्विधाविद्यातमः निरूपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्थानलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह । "नित्यसिद्धे"ति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शङ्करभगवत्पादभाष्यवि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

भङ्क्त्वा वाद्यसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविद्योपधानातिगं
येनाम्नायपयोनिधेर्नयमथा ब्रह्मामृतं प्राप्यते ।
सोयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं
संदर्भः परिभाव्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥

अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सताम् ।
नीतिनौकर्णधारेण मया ऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥

यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥

समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भ्रूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थ-
सार्थः स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तौ
श्रीमन्नृगे ऽकारि मया निबन्धः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूमिका।

इह किल प्रचरितेषु नानाविधेषु दर्शनेष्वद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम्। यत्किल महर्षिणा व्यासेन ग्रथितं भगवतो महेश्वरस्यावतारतया जगद्विख्यातैः श्रीमदाचार्यशंकरभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृत-तात्पर्यं शमदमादिसाधनसंपन्नैर्मुमुक्षुरासेव्यमानं निःश्रेयसाय कल्पतइति श्रद्दधते परीक्षकाः। तदेतद् भाष्यं समस्तदेशेषु पठनपाठनादिगोचरो गभीरार्थतया ऽपेक्षितव्याख्यं च रत्नप्र-भासमलंकृतमेव मुद्रितमुपलभ्योत्सुकाः समपद्यन्त वाचस्पति-मिश्रप्रणीतभामत्यभिधवार्तिकप्रकाशने कालिकाताप्रतिष्ठिता-सियाटिक्सोसाइटीतिप्रसिद्धसभास्तारा:। विचक्षणचूडाम-णिर्हि वाचस्पतिमिश्रः प्रागभवे भाष्यकारप्रधानशिष्यः पद्म-पादाचार्यस्तदादिष्ट एव प्रणिनाय वार्तिकमथो पुरा वार्तिक-निर्माणायादिष्टेन सकलान्तेवासिप्रार्थितभगवत्पादप्रतिषिद्धेन च सुरेश्वराचार्येण न ते वार्तिकं प्रसिद्धिमाप्नुयादिति शप्तो वार्तिकैकदेशः पञ्चपादिकानाम्ना भवेदेतज्जन्मकृतः प्रसि-द्धिभागपरस्मिँस्तु भवे भूत्वा भवान् वाचस्पतिः प्रणेताऽखिलं वार्तिकमाकल्पं च तत्प्रसिध्येदिति भगवत्पादैरन्वगृह्यतेति वर्णयन्ति स्म शंकरदिग्विजये माधवाचार्याः। सोऽयं वा-चस्पतिमिश्रः समस्तदर्शनेष्वपरतन्त्रप्रतिभो विरच्यानितरसु-करान्निबन्धान्प्रणिनाय भामतीनामकमिदं वार्तिकं तदिदं विरलत्वादधुना शास्त्ररसिकानामगोचरीभूतं प्रायः पठनपा-ठनयोरगमत्तां दशां येनान्विष्यन्तो ऽपि नोपलभन्ते स्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुद्धं पुस्तकमपि महाशयाः । अतश्च तादृशप्रबन्धरत्नपुस्तकसौलभ्याय यतमानैः प्रागुक्तसभास्तारैरिहत्येन च श्रीमता प्रमदादासमित्रमहाशयेन प्रोत्साहिताः प्रावर्तामह्येतत्पुस्तकमुद्रणाय वयं सहैव श्रीइगुरुचरणै राजारामशास्त्रिभिः । प्रारम्भे चैतैर्भृशमन्वगृह्यामहि पाठभेदविवेचनादिषु दत्तहस्तावलम्बैः । तदनु बहुप्रत्यूहत्वान्नु श्रेयसामेतत्पर्यालोचनाधिगततत्त्वेषु जिहासया नु कर्मभूमेर्ब्रह्मभूयं गतेषु श्रीगुरुचरणेषु प्रावर्तामहि कथंकथमपि वयं प्रारब्धकार्यपरिसमापने । अनुग्रहीषं चेह कार्ये मन्निकटस्थितं पुस्तकमादर्शत्वेनाद्रिये च पवित्रीकरणाय विद्यारण्यमठस्थं पुस्तकं पूज्यचरणपरिव्राजकपरिवृढश्रीइमत्पूर्णाश्रमस्वामिनामपरमितरच्च पण्डितवरश्रीहरिकृष्णशर्मणामन्यच्च विद्वद्वरव्यासोपाह्वरमानाथशर्मणामिति चत्वारि पुस्तकानि न्यवेशयं च तत्तत्रोपलब्धान्पाठभेदान्प्रदर्शितक्रमेणैवैकद्वित्रिचतुष्पञ्चसंख्याङ्कचिह्नेन । अवालम्बन्त च साहायकं प्राथमिकपुस्तकसंपादनसंशोधनमुद्रितायपत्रपवित्रीकरणेषु मयैवादिष्टा मदन्तेवासिनः पौराणिकोपाह्वरामचन्द्रशास्त्रिगङ्गाधरशास्त्रिरामकृष्णशास्त्रिणः । एवं चिरानुभूतपरिश्रमः समापयमिदं कार्यं भगवत्पादैरनुगृहीतो निरचैषं चाद्य समपद्यत फलेग्रहिरेतद्वार्तिकाकल्पप्रसिद्धिवरप्रदानानुग्रहो भगवत्पादानामिति । तदिदमवलोकयन्तोऽधिगच्छन्तु यथावद्भाष्यतात्पर्यं शास्त्ररसिकाः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रमं क्षाम्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयमतिदोषेण च सुलभानि स्खलितानि प्रसीदन्तु चानेन प्रयत्नेन भगवद्भाष्यकारचरणा इति मुहुरभ्यर्थ्यते ।

बालशास्त्री ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, Nos. 328, 336, 343, 364, 384, 405, 427 and 433.

BHÁMATÍ,

A GLOSS ON ŚANKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY ON THE BRAHMA SÚTRAS,

BY VÁCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BÁLA ŚÁSTRÍ,

Late Professor of Hindu Law, Benares Sanskrit College.

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHHANNULAL,

1880.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भामती।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या।

निखिलतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

एशियाटिक्सोसाइटीनामकसभासम्पादकमहाशयानामनुमत्या

रानडोपाख्येन पण्डितबालशास्त्रिणा संस्कृता ।

वाराणसीक्षेत्रे

बनारसप्रिंटिङ्गप्रेसनामकयन्त्रालये छन्नूलालेन मुद्रिता ।

संवत्सरे १९३६ ख्रीष्ट शके १८८०.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu